

O'rta Osiyoda Kechgan Ijtimoiy-Siyosiy Jarayonlarning Madaniy Yuksalishga Ko'rsatgan Ta'siri

Ahmadjonov Ahrorbek¹

Annotatsiya: Movarounnahr va Xuroson hududlarida IX-XII asrlarda yuz bergan musulmon uyg'onish davri xususida XX asr xorij olimlaridan A. Mets, E. Bosvfort, S. Len-Pul, A. Tryunebaum, vatanimiz olimlaridan G. A. Pugachenkova, M. Ye. Masson, M. Xayrullayev, A. Irisov, U. Karimov, H. Hasanov, F. Sulaymanova va boshqalar tadqiqotlari alohida e'tiborga sazovordir. Mustaqillik yillarida mazkur davrda faoliyat ko'rsatgan ko'plab buyuk vatandoshlarimizning ilmiy meroslari chuqur o'rganilishi boshlandi.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, O'rta Osiyoda, G'aznaviylar, Xorazmshohlar

Ularning tavallud yoshlari keng nishonlandi. «Ma'naviyat yulduzlari», «Buyuk allomalar, siymolar» va boshqa shu turdagi qator kitoblari chop etildi. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I. A. Karimov farmoni bilan XI asrda faoliyat ko'rsatgan Xorazm Ma'mun Akademiyasi faoliyati qayta tiklandi. Fanda «Uyg'onish davri» deb ataladigan davr G'arbiy va Markaziy Yevropa mamlakatlarda XIV-XVI asrlardagi rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini ifodalash uchun ishlatilgan. Birinchi marotaba «uyg'onish» atamasini XVI asr italyan rassomi va tarixchisi J. Vazari o'z asarlarida ishlatadi. «Uyg'onish», «uyg'onish davri» atamaları XIV-XVI asr ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish mohiyatini ochib bermasdan, ko'proq antik davr merosini, ya'ni antik madaniyatga o'xshash madaniyatni qaytadan «tirilishi», «uyg'onishi» ma'nosida ishlatila boshlandi. Keyinchalik fanda bu atama keng qo'llanila boshlandi. Shu ma'noda ko'pchilik tadqiqotchilar IX-XII asrlar O'rta Osiyo xalqlari tarixida madaniyatning rivojlanishini o'ziga xos xususiyatlarni ham «uyg'onish» davri deb atalishi yuqorida qayd qilinganidek, shartlidir deb hisoblaydilar. IX-XII asrlar O'rta Osiyo xalqlari tarixida moddiy va ma'naviy hayotning rivojlanishida oldingi davrlarga nisbatan keskin yuksalish davri bo'ldi. VIII asrda Arab xalifaligi hozirda O'rta Osiyo deb atalmish hududni fath etib bo'lgan, bosib olingan yerlarda islom dini keng yoyilib, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy hayot Arab xalifaligi tartib-qoidalariga butunlay bo'ysundirilgan edi.

Xalifalik tarkibiga kiritilgan o'lkalarda faqat islom dinigina emas, balki arab tili va uning imlosi ham joriy etildi. Chunki, arab tili xalifalikning davlat tili bo'lsa, islom dini uning mafkurasi edi. Shu sababli bu mamlakatlarda arab tilini o'zlashtirishga intilish kuchli bo'lgan. Islomni qabul qilgan aholining arab tili bilan muloqoti, ibodat vaqtlarida Qur'on suralarini tilovat qilishdan iborat bo'lgan bo'lsa, mahalliy zodagonlar arab tilini xalifalik ma'murlari bilan yaqinlashish va mamlakatda o'z siyosiy mavqelarini tiklab uni mustahkamlashning garovi deb hisoblaydilar. Arab tiliga bo'lgan bunday ehtiyoj va intilish tufayli ko'p vaqt o'tmay Movarounnahrda hatto o'z ona tilidan ko'ra arab tili va yozuvini o'zlashtirib olgan bilimdonlar paydo bo'ldi. Bu hol o'z navbatida arab tili va yozuvini Movarounnahrda keng yoyilishiga imkoniyat yaratib berdi. Ammo VIII asr oxiri IX asr boshlarida bo'ysundirilgan xalqlarni mutloq itoatda saqlab turish nafaqat xalifalik markazi ma'murlariga, balki o'lkalarga tayinlangan noib uchun ham tobora qiyinlasha bordi. IX asrning oxirgi choragida Movarounnahr Somoniylar qo'l ostiga o'tib, mustaqillikni yanada mustahkamlab oladi. Somoniylar sulolasining eng yirik vakillaridan biri bo'lmish Ismoil Somoniy kuchli davlat tuzishga harakat qiladi va bu ishni muvaffaqiyatli ravishda uddasidan chiqadi. Somoniylar o'z davlatlarini o'zlarigacha bo'lgan sharq davlatlarining boshqaruv an'alarini chuqur o'rgangan holda, ularga suyanib, zamon talablarini hisobga olgan holda o'zgartirishlar kiritib boshqarishga harakat qildilar. Movarounnahr deb ataladigan hududda mustaqil davlatlarning tashkil topishi ularda siyosiy barqarorlik, iqtisodiy rivojlanish va madaniy hayotning ravnaqiga katta ta'sir ko'rsata boshladi. Buxoro, Samarqand, Urganch va Marv kabi shaharlar ilm-fan va madaniyat markazlari sifatida shakllanib, rivojlana boshladi.

O'rta Osiyoda IX-XIII asr boshlarida Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar va Xorazmshohlar davlatlari hukm surdilar. Bu davlatlar xalqaro maydonda o'z mavqei va tutgan o'rni jihatidan katta e'tibor va nufuzga ega bo'ldilar. Ahmad, Nasr, Ismoil Somoniy, Alptakin, Mahmud G'aznaviy, Tog'rulbek, Sulton Sanjar, Otsiz, Takash singari tadbirkor va uzoqni ko'ra oladigan davlat arboblari davrida O'rta Osiyoda hayotning barcha jabhalarida yuksalishlarga erishildi, davlat hokimiyati mustahkamlandi, nisbatan tinchlik, osoyishtalik va barqarorlik vujudga keldi. Tarixchi Abu Mansur as-Saolobiyning Somoniylar Buxorosiga bergan ta'rifi butun O'rta Osiyo davlatlarining IX-XIII asrlardagi ahvoriga tegishlidir: «shonshuhrat makoni, saltanat ka'basi va zamonasining ilg'or kishilari jamlangan, yer yuzi adiblarining yulduzlari porlagan

¹ Andijon davlat universiteti, Tarix fakulteti 3-kurs talabasi

hamda o'z davrining fozillari yig'ilgan (joy) edi». O'rta Osiyo hukmdorlari ilm ahli bilan yaqinlashdilar, mamlakatni boshqarishda ularning bilimi va maslahatlaridan foydalandilar. Hukmdorlarning aksariyati bu davrda o'z saroylarida olim, shoir va usta san'atkorlar, turli sohalar bo'yicha qimmatbaho kitoblarni to'plashga odatlandilar. VIII asr oxiri – IX asr boshida xalifalikni larzaga keltirgan og'ir siyosiy vaziyat abbosiylarning Movarounnahr va Xurosonda olib borayotgan siyosatini o'zgartirishga majbur etdi. Birin-ketin O'rta Osiyoda tohiriylar, safforiylar, somoniylar davlatlari tashkil topdi. Mamlakatda sodir bo'lgan bunday siyosiy o'zgarishlardan so'ng Movarounnahr Xurosondan ajralib o'z mustaqilligini to'la tiklab olish imkoniga ega bo'ldi. Movarounnahrni birlashtirib mustahkam davlat tuzgan davlat arbobi Ismoil Somoniy, 900 yilda Xurosonni ham safforiylardan tortib olib ulkan davlat barpo etdi. Xalifa somoniylar davlatini tan olishga va unga hukmronlik yorlig'ini yuborishga majbur bo'ldi. Shu tariqa IX asr oxirlariga kelib Movarounnahr xalqlari Arab xalifaligidan abadiy xalos bo'ladi va arab xalifaligidan mustaqil bo'lgan yirik feodal davlat – Somoniylar davlati tashkil topadi. Arablar Xuroson, Movoraunnahr va Xorazimni bosib olgach, hamma yerda bo'lgani kabi o'lkamida xam qattiqqo'llik bilan yurtni arablashtirish siyosati olib bordilar. Bu borada islom dini, Quonikarim ustalik bilan foydalanildi. O'lkada islom dini bilan birga qatorda arab tili davlat tili, islom dini tili va fan tili darajasiga ko'tarildi. Mahalliy tilda yozilgan asarlar yo'q qilindi, yerli bilimdonlar quvg'in ostiga olindi. Arab tilini, islom dini Quroni karimni yaxshi egallagan va bilgan shaxslarning jamiyatdagi o'rni nufuzi oshdi.

Bu arab tilga va Xorazmda ham xatto o'z ona tiliga nisbatan arab tilini yaxshi bilgan tolibi ilmlar borgan sayin ko'payib bordilar. Arab tili va islom dini bo'yicha mukammal bilim va malakaga ega bo'lganlar arab xalifaligining markaziy shaharlariga borib o'qishni odat tusiga, an'anaga aylantirdi. Damashq, Qohira, Bag'dod, Kufa, Basra va boshqa shuning singari katta shaharlarda Movoraunnahr va Xorazmdan borib fan, madaniyat taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shgan avlod-ajdodlarimiz soni borgan sayin ko'payib bordi. Xususan, bu borada Bag'dod shahri Sharqning ilm-marifat markazi sifatida katta ahamiyat kasb etdi. IX asrda bu shaharda «Bayt-ul-xikma» («Donishmandlar uyi») – Sharqning fanlar akademiyasi tashkil etildi. Xuddi shunga monand X asr oxirlarida Xorazmdan podsho Ma'mun ibn Ma'mun davri (995-997)da (Donishmandlar uni) tashkil etildi. Urganch tashkil etilgan bu «Bayt-ul-hikma» - «Ma'mun akademiyasi» (Xorazim akademiyasi) deb nomlanadi. Bag'dod va Urganchdagi «Donishmandlar uyi»da o'z vaqtida nomlari dunyoda mashhur ulug' alloma va mutafakkirlar tahsil ko'rganlar. Ular orasida Ahmad Farg'oniy, Al Xorazmiy, Beruniy, ibn Sino, ibn al-Xammor, Abu Saxl Masixiy, ibn Iroq kabi ulug' va buyuk zotlarning nomlari bor. Movoraunnahr va Xorazmda IX-XII asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda yuz bergan ijobiy yutuqlar va mutaffakkirlar haqida gap ketgan, ana shu yutuq va mutaffakkirlarning asosiy omili va sababchisi bo'lgan markazlashgan mustaqil davlatning vujudga kelganligini nazar-etibordan qochirmasligimiz kerak, albatta. O'z mavqei va tutgan o'rni jihatidan xalqaro maydonda katta e'tibor va nufuzga ega bo'lgan Markaziy Osiyodagi somoniylar, qorahoniylar, g'aznaviylar, Tug'rulbek, Sulton Sanjar Anushtegin, Otsiz, Takash singari tadbirkor va uzoqni ko'ra oladigan davlat arboblari davrida har tomonlama rivojlanib, madaniy taraqqiyotda mufaqiyatlarga erishdilar. Chunki bu hukmdorlar davrida mamlakat davlat mustahkamlandi, nisbatan tinchlik, osoishtalik va barqarorlik vujudga keldi. Natijada moddiy ishlab chiqarish rivoj topdi, hunarmandchilik va savdo taraqqiy etdi, madaniyat gurkirab o'sdi. Bu davrda «Buyuk ipak yo'li»ning o'rni va ahamiyati oshdi, hunarmandchilik va savdo-sotiq rivoj topgan obod va ko'rkam shaharlar vujudga keldi. Buni shundan ham bilish mumkin al-Muqaddasiyning yozishicha (985 yilda yozgan) 830-933 yillarda Xorazmda 13 shahar mavjud bo'lgan bo'lsa, yarim yildan so'ng shaharlar soni 33 taga yetgan. Bular: Kos, Gardmon, Oyxon, Orzaxiva, No'qfog', qardor, Mizdakxon, Jashira, Sadvor, Zardux, Borategin, Madmimiya (Jayxun daryosining o'ng sohilida), Jurjoniya, Raxushmison, Madanisan, Xiva, Kardaran, Hazorasp, Jig'arband, Joz, Darg'on, Jit, Kichik Jurjoniya, ikkinchi Jit, Safdor, Nuzvor, zamaxshar, Ruzun, Vazirmand, Vaskaxankas Andarosgondir. Muqaddasiyning so'zlariga qaraganda, Xorazm aholisi aql-zakovatli, fikr ilimni egallagan marifatli kishilar bo'lganlar. Xalifalik shaharlarida fiqh, adabiyot, Quroni o'rganish sohasida shogirdi bo'lmagan xorazmlik imom (bu yerda yirik olim ma'nosida) kamdan-kam uchragan. IX-XII asr ma'naviy hayotida islom dini muhim o'rin egallaydi.

Bu davrda musulmon Sharqida keng tarqalib, jahon dini darajasigacha ko'tarilgan islom dini va shariat musulmon dunyosining mafkurasiga aylandi. Arab xalifaligining fothlik siyosati natijasida o'zining barcha haq-huquqlaridan ajralib, madaniyati oyoq osti qilingan Movaraunnahr aholisi o'z e'tiqodi va xat savodidan mahrum bo'lib, islom dini qabul qilishga, shariy ahkomlarini bajarishga, shunidek arab tili va yozuvini o'rganishga majbur bo'ldi. Ko'p vaqt o'tmay e'tiqodli xalq o'ziga yod bo'lgan arab imlosida xat-savod chiqarishga kirishdi. Movaraunnahr ahaolisining murakkab arab imlosini o'zlashtirib, xat-savodli bo'lishi uchun arabiy tilni mukammal o'rganib, bu o'zga tilda asarlar yarata oladigan olim va mutaffakkirlarning yerli xalq orasida yetishib chiqishi uchun qariyb bir yarim asr, ya'ni besh avlodning umri sarf bo'ldi. Renessans, ya'ni Uyg'onish faqat Yevropa hodisasi emas. Dunyo madaniyatini yaxlit olib o'rgangan olimlarning ishlari shuni ko'rsatdiki, Osiyo markazida joylashgan Movarounnahr, Xuroson va Eronda Italiyaga qaraganda bir necha asr oldin (IX-XII) ulkan madaniy ko'tarilish yuz bergan, ilm-fan, falsafa, adabiyot kuchli rivojlanib, ilg'or insonparvarlik g'oyalari jamiyat fikrini band etgan, aqliy va ijodiy faollik gurkiragan. Bu davr dunyo ilmida «Musulmon Renessansi» (A. Mets) yoki «Sharq Uyg'onishi» (N. I. Konrad) nomi bilan atalib kelinmoqda. Sharq Uyg'onish davrida Yevropa Uyg'onish davrining asosiy belgilari mujassam: jo'shqin ijodiy faoliyat, ulkan bunyodkorlik ishlarining amalga oshirilgani, aqlni hayratga soluvchi bemisl asarlarning yaratilgani shundan dalolat beradi. Sharq Uyg'onish davri ham ulug' allomalar, qomusiy bilim sohiblari, mashhur mutaffakkirlarni yetishtirdi. Aniq fanlar sohasida Muhammad Xorazmiy, Abu Bakr

Roziy, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad al-Fargʻoniy, Umar Hayyom, Mirzo Ulugʻbek jahonshumul kashfiyotlar qildilar. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Ibn Rushd, Muhammad Gʻazoliy, Nasafiy Aziziddinlarning falsafiy asarlari tafakkur xazinasini boyitdi, olam, odam va jamiyat yaxlitlikda tadqiq etilib, yangi qonuniyatlar ochildi, aqliy bilim ufoqlari kengaydi, fozil jamiyat va komil inson nazariyasi chuqur ishlab chiqiddi. Sheʻriyatda Abu Abdullo Rudakiy, Abulalo alMaarriy, Abulqosim Firdavsiy, Jaloliddin, Rumi, Hofiz Sheroziy, Nizomiy Ganjaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy kabi daho ijodkorlar yetishib, oʻlmas asarlar yaratdilar, ishq muhabbat, qahramonlik, ozodlik va ezgulikni kuyladilar.

Miniaturada rassomchiligida bir necha maktablar shakllandi, bunda Kamoliddin Behzod rasmlari yangi ijodiy yoʻnalishga asos soldi. Movarounnahr va Xurosonda xalifalik hukmronligi tugatilib, mustaqil Somoniylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar, Gʻaznaviylar va Xorazmshohlar davlati qaror topgach, islom taʻlimoti, shariat ahkomi va ilmiy maʼrifatga yanada eʼtibor kuchaydi. Markaziy shaharlarda qator masjid va madrasalar qad koʻtardi. Manbaralardan maʼlum boʻlishicha, dastlabki madrasa Buxoroda X asrda shaxarning Kovushdoʻzlar timi yaqinida bino qilingan. U Farjakh madrasasi deb yuritilgan. XII asrda bu esa Buxoroning Darvoza mahallasida hatto qonunshunoslar uchun maxsus «Faqihlar madrasasi» qurilgan. Bungay oily dorilfunun asosan islom dini taʻlimotining asosiy manbalari: Qurʻoni Karim, Hadisi sharif va arab tilining mukammal oʻrganishga katta eʼtibor bergan. Shariat ahkomi har tomonlama chuqur oʻrgatishda «Tavsir»- Qurʻoni Karimning sharhlari juda boy va qimmatli manba hisoblangan. Fiqh fani (islom huquqshunosligi) axloq va shariat ahkomi borasida mukammal maʼlumot beradi. Islom dini taʻlimotining ravnaqi va targʻibotining kengayishida, ayniqsa Buxoro shaxri markazga aylandi. Buxoro madrasalaridan juda koʻp yetuk fiqhshunos olimlar, odil qozilar, zohid imomlar yetishib chiqadi. Shu boisdan Buxoro IX asrdan boshlab «Qubbat ul-islom» «Islom dinining gumbazi» nomi bilan shuhrat topadi. Tarix shohidlik beradiki, eramizning I ming yilligini oxirlariga kelib Oʻrta Osiyo sharq tafakkuri olamining markaziy oʻlkalaridan biri boʻlib qoldi. Buxoro, Samarqand, Marv, Urganch, Xoʻjand kabi shaharlarda «Bayt ul-Xikmat» (Donishmandlar uyi) lar shakllanadi. Bu davrdan boshlab Oʻrta Osiyolik koʻplab ilm daholari Yunon va Hind ilmiy merosini tarjima qildilar, ularga sharhlar yozdilar, ularni ilmiy nazariyalarini davom ettirdilar va yangidan-yangi fanlarga asos soldilar. Bu davrda Buyuk Ipak Yoʻli orqali Oʻrta Osiyodan turli Mamlakatlarga charm, mato, ipak, jun, kiyim-kechaklar va ot chiqarilar edi. Katta yer egalari mamlakatda hukmron sinf edilar. Feodallar tomonidan dehqonlar va hunarmardlar qattiq ekspluatatsiya qilinadi. Bunga qarshi xalq qoʻzgʻolonlari tobora kuchayib borardi.

X asr oxirida Qoraxoniylar davlati Sharqiy Turkistonda tashkil topadi. 999 yili ular Movarounnahrda hujum qilib, Buxoroni bosib oladi va Somoniylar sulolasi hokimiyatini tugatadi. Bu davrda Gʻaznada Mahmud Gʻaznaviy hukmronlik qilardi. 1001 yili Qoraxoniylar chegarasi Amudaryo boʻlib, qarshi qirgʻogi Mahmud Gʻaznaviy davlatida qoldi. Chetda qolgan Xorazmni Maʼmun boshqardi (999-1017 yillar). 1017 yili Xorazmni Mahmud Gʻaznaviy oʻz tarkibiga qoʻshib oladi. XI asrda Qoraxoniylar davlatini poytaxti Oʻzgandan Samarqandga koʻchadi. Umuman IX-XI asrlarda Oʻrta Osiyo oʻz taraqqiyotining ancha kuchli bosqichida boʻldi. X asrning ikkinchi yarmi va XI asrning birinchi yarmi oraligida buyuk qoraxoniylar davlati nomi bilan tarixga kirgan davlat asos solgan qoraxoniylar taniqli, tilshunos olim Qozoqboy Maxmudovning fikricha, ular ham Alptakin. singari oʻgʻuz qabilasining qiniq urugʻiga mansub boʻlganlar. X asrda yashagan arab geografi Ibn Havqalning bergan maʼlumotlariga qaraganda, islom dinini qabul qilgan mingga yaqin turk oilasi Sharqdan Forob, Kenjit va Shosh oʻrtasidagi tumanga, yaʼni hozirgi Chimkentning janubi-gʻarbga koʻchib kelgan. IX asrning oxiri va X asrning oʻrtalarida Orol boʻyi va Kaspiy boʻyida Oʻgʻuzlar ittifoqi shakllanadi. X asrda Sirdaryo etaklarida oʻgʻuzlar davlati tashkil topadi. Tashkil topgan davlatning poytaxti Yangikent deb ataladi. XI asrning oʻrtalarida bu davlat Sharqdan kelgan qipchoqlar tomonidan tormor qilinadi. Oʻgʻuz qabilalarining bir qismi gʻarbga, rus dashtlariga joylashgan. Boshqa qismi esa qoraxoniylar boshchiligida old Osiyo mamlakatlarini istilo qiladilar va hozirgi Turkmaniston yerlariga oʻtadilar. Yozma maʼlumotlarga qaraganda, oʻgʻuzlarning islom dinini qabul qilib, yerli xalq bilan aralashib ketgan qismi turkmanlar deb atalgan. Mahmud Qoshgʻariy (XI asr), Rashididdin (XIII – XIV asr), Abulgʻozi (XVII asr) larning xabar berishicha uguzlar 22 yoki 24 qabiladan iborat bulgan. Bular: Chovdir, chandir, Emreli igdir, yazir, salir, qoradoshli, baet, koyi, tuturga va boshqalardir. Xullas, iqtisodiy-siyosiy raqobat natijasida Saljuq oʻz tarafdorlari bilan yuqorida tilga olingan Sirdaryoning oʻrta oqimlarini tark etib, daryoning quyi oqimi chap qirgʻogʻida joylashgan Jand viloyati yaqiniga kelib oʻrnashadi. Bu voqea taxminan X asrning oʻrtalarida sodir boʻlgan. Shu orada ular islom dinini qabul qiladilar. Ular xuddi shu asrda Movarounnahrni idora qilayotgan somoniylar, aniqrogʻi soʻnggi somoniylarni harbiy jihatdan qoʻllab-quvvatlaganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azamat Ziyo. Oʻzbek dalatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
2. Jumaniyazov M. Maʼmun akademiyasi. -Urganch: 1994. 2 Xorazm Maʼmun akademiyasi. Ilmiy monografik toʻplam. – T.: 2005.
3. Xorazm Maʼmun akademiyasi. Ilmiy monografik toʻplam. – T.: 2005